

CYTADELA CHERSONEZU TAURYDZKIEGO W OKRESIE RZYMSKIM.
PRÓBA ROZWARSTWIENIA CHRONOLOGICZNEGO
I REKONSTRUKCJI PLANU ZABUDOWY WEWNĘTRZNEJ

Zainteresowanie ruinami Chersonezu, w tym tak zwaną cytadelą, położoną na południowo-wschodnim krańcu miasta datuje się od dawna.¹ Początkowo nie domyślano się, że teren leżący nisko, u ujścia dużego jaru do Zatoki Kwarantann (Karantinnaja buhta) był zamknięty murami miejskimi. Sądzono raczej, że wystający nad ówczesną powierzchnię gruntu samotny kopiec należy do obszaru cmentarzyska i jest nasypem kurhanu.² Dopiero przyszłe badania archeologiczne miały wykazać, że były to ruiny baszty narożnej, znanej później jako Baszta XVII lub Zenona.³

Jako pierwszy wykopaliska w cytadeli i jej najbliższym otoczeniu prowadził K.K. Kościuszko-Walużnicz w latach 1897-1907. Uwaga badacza skupiała się głównie na warstwach średniowiecznych. Poszukiwania objęły teren wzdłuż kurtyn 18, 19 i 20 murów obronnych. Odsłonięte zostały też fragmenty kurtyny 21, oraz baszty XVI, XVII, XVII', XVIII, XIX i XX. We wnętrzu umocnień natrafiono m.in. na położone obok baszty XIX „termy” tj. dwa pomieszczenia z piwnicami hypokaustycznymi. Z zabudowy wewnętrznej odkryto w tym czasie także część średniowiecznego budynku tzw. „themy” i pochodzącego z tej samej fazy kościoła z trzema absydami.⁴ W latach 1910-1911 prace w cytadeli prowadził R.Ch. Leper. Kontynuował on wykopaliska baszty XVII i kurtyny 20 murów obronnych odkrył także ulicę biegnącą po wewnętrznej stronie tego muru.⁵

Dalsze prace wykopaliskowe miały miejsce już w okresie międzywojennym. Prowadził je w latach 1926-1928 K.E. Griniewicz na terenie sąsiadującym od wewnątrz z kurtyną 19. Eksplorowane były warstwy okresu rzymskiego. Efektem tych prac stało się odkrycie budynku, który do obiegu naukowego wszedł jako „koszary” oraz pozostałości murów innych pomieszczeń położonych bliżej baszty XVII. Były to pierwsze badania, które za główny cel stawiały sobie ujawnienie wewnętrznej zabudowy w tej części Chersonezu.⁶

Badania w cytadeli były kontynuowane od 1956 przez ekspedycję archeologiczną miejscowego muzeum kierowaną przez W.W. Borisową. W centrum uwagi znalazł się teren pomiędzy wykopami Griniewicza a basztą XVI i kurtyną 18. Również tutaj odsłonięto dobrze zachowane pozostałości architektury z okresu rzymskiego, położone w bezpośrednim sąsiedztwie baszty XVI.⁷

Jako kolejny prace w cytadeli podjął w latach 1960-1961 S.F. Strzelecki. Były to ponowne badania baszty XVII. Wykopaliska prowadzono w jej wnętrzu w celu ustalenia następstwa faz budowlanych.⁸

W latach 1969-1970 a potem od 1985 aż do swej śmierci we wrześniu roku 2000 pracami na terenie cytadeli kierowała I.A. Antonowa. Jej ekspedycja odkryła m.in. dalszą część budynku „term”, na który natknął się K.K. Kościuszko-Walużnicz przy baszcie XIX, oraz tzw. „voenno administrativnoe zdanie” (budynek B)

¹ Autor pragnie złożyć podziękowania I.A. Antonowej, T. Sarnowskiemu i S.P. Kowalskiemu za życzliwe rady i konsultacje uzyskane w toku prac nad niniejszym tekstem. Przyjęta w tekście numeracja rzymska dla baszt i arabska dla kurtyn w systemie umocnień Chersonezu została po raz pierwszy zastosowana w 1907 roku (patrz – A.L. BERTÉ-DELAGARD, *O krepostnoj ograde Chersonesa*, IAK 21, 1907, p. 87-172) i jest obecnie ugruntowana w literaturze, natomiast zastosowanie wielkich liter alfabetu łacińskiego (od A do H) dla rozróżnienia budynków we wnętrzu cytadeli to propozycja autora. Nazwiska badaczy rosyjskich i ukraińskich zostały w tekście głównym zapisane w transkrypcji fonetycznej, zaś w przypisach zawierających odesłania do literatury, zgodnie z zasadami transliteracji międzynarodowej.

² D.V. KOREJŠA, *Archeologičeskie rozyskanija wokrug Kerči, Sevastopolja i na Tamanskom poluostrove*, ŽMVD 23, 1848, p. 444-445

³ K.K. KOSCIUŠKO-VALJUŽINIČ, *Raskopki v Chersonese Tavričeskom*, OAK za 1898 g., S. Peterburg 1901, p. 3-8, 99-106

⁴ K.K. KOSCIUŠKO-VALJUŽINIČ, OAK za 1897 g., S. Peterburg 1900, p. 23-24, 91-95; *idem*, OAK za 1898 g., S. Peterburg 1901, p. 3-10, 99-106; *idem*, OAK za 1900 g., S. Peterburg 1902, p. 13-16; *idem*, OAK za 1905 g., S. Peterburg 1908, p. 43-46; *idem*, OAK za 1906 g., S. Peterburg 1909, p. 59-62

⁵ K.È. GRINEVIČ, *Dnevnik roskopok R. CH. Lepera v 1910-1911 gg.*, ChSb 2, 1927, p. 99-105

⁶ K.È. GRINEVIČ, *Raskopki v Chersonese v 1927 i 1928 gg.*, Krym 1(9), 1929, p. 14-32; V.F. GAJDUKEVIČ, *Mnimaja bazilika Lavrentija-Loentija*, MIA 34, 1953, p. 299-315

⁷ V.V. BORISOVA, *Raskopki v Citadeli v 1958-1959*, SchM 3, 1964, p. 45-54; *eadem*, *Raskopki rimskoj citadeli v Chersonese*, AO za 1968, p. 288-289; *eadem*, *Raskopki rimskoj citadeli v Chersonese*, AO za 1969, p. 251-252

⁸ S.F. STRZELECKIJ, *XVII bašnja oboronitel'nych sten Chersonesa (Bašnja Zenona)*, SchM 4, 1969, p. 7-29

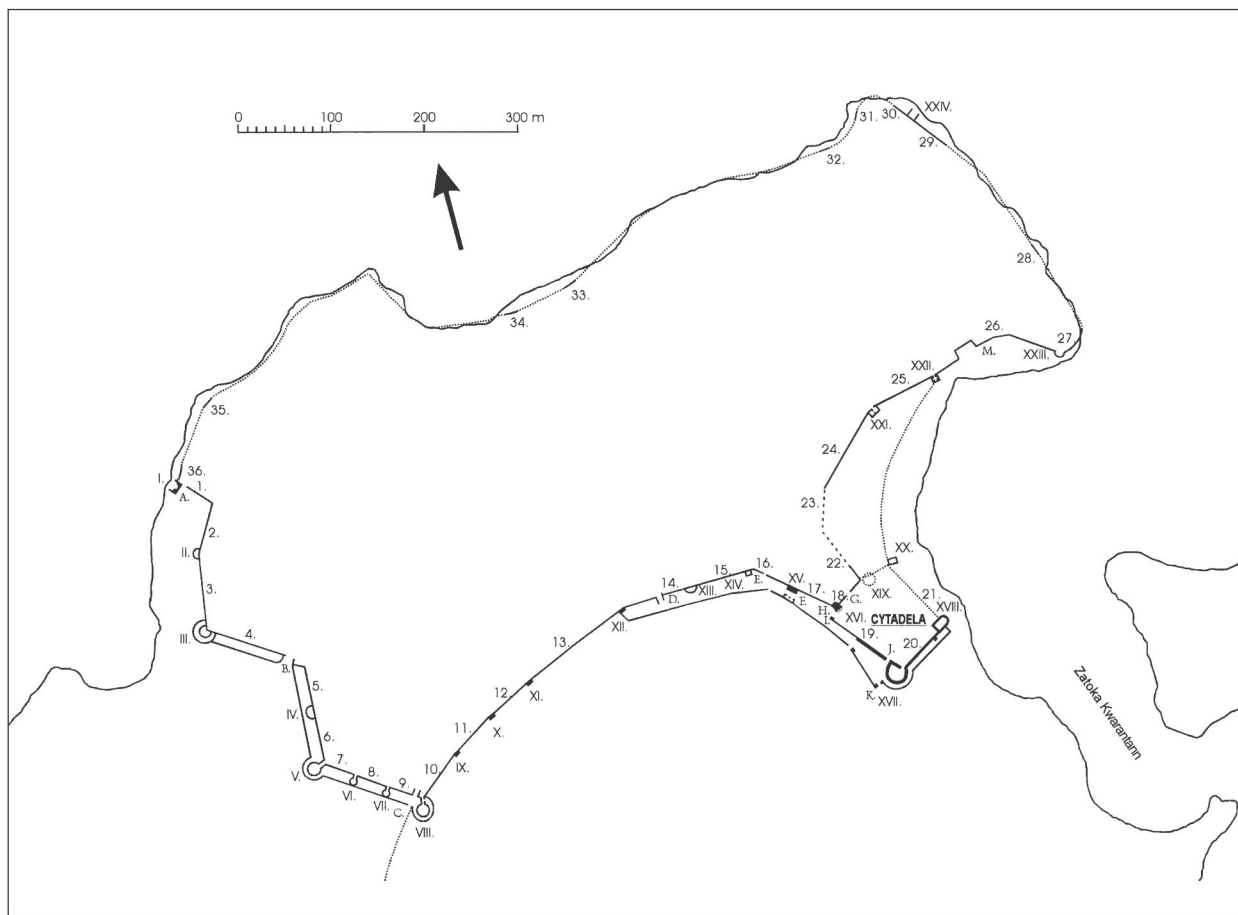

Fig. 1. Chersonesz Taurydzki – plan miasta. Linia ciągłą i przerywaną oznaczono przebieg umocnień. Cyfry arabskie oznaczają kurtyny głównej linii murów obronnych, cyfry rzymskie – baszty, wielkie litery łacińskie – bramy i furty (plan i oznaczenia za A.L. Bert'e-Delagardem). Cytadela – teren w południowo-wschodniej części miasta, nad Zatoką Kwarantann

i tzw. „praetorium” (budynek H) z małymi termami. Prześledzono też znaczny odcinek nierozpoznanej wcześniej kurtyny 21 – od baszty XX w kierunku baszty XVIII, odsłaniając nieznana dotąd basztę XLI i ślady bramy wychodzącej na Zatokę Kwarantann. W sumie przez około 100 lat przebadano ponad 70% powierzchni cytadeli.⁹

Mimo tak wielu lat badań i niezwykle cennych odkryć większość wyników pozostaje nie opublikowana.

Dotyczy to przede wszystkim wykopalisk powojennych we wnętrzu cytadeli. Ukazało się jedynie kilka artykułów poświęconych результатам prac na niewielkich fragmentach powierzchni cytadeli. Artykułom tym nie zawsze towarzyszą plany zachowanych pozostałości murów, nie ma też schematu ułatwiającego określenie ich lokalizacji we wnętrzu cytadeli. Żaden z badających ten teren archeologów nie pokusił się o próbę rekonstrukcji planu zabudowy wnętrza cytadeli w kolejnych okresach.

⁹ I.A. ANTONOVA, Ju.A. BABINOV, *Issledovanie 20-j kurtyny chersoneskich oboronitelnych sten*, AO za 1969 g., p. 248-249; I.A. ANTONOVA, L.A. ARKADOVA, *Raskopki term i antičnoj protejchizmy v Chersonese*, AO za 1970 g., p. 270; I.A. ANTONOVA, *Raskopki citadeli Chersonesa*, in: *Archeologičeskie issledovanija v Krymu 1993 god*, Simferopol' 1994, p. 25-33; eadem, *Raskopki v citadeli Chersonesa*, Krimskij muzej 1, 1994, Simferopol' 1995, p. 135; eadem, *Raskopki citadeli Chersonesa*,

in: *Archeologičeskie issledovanija v Krymu 1994 god*, Simferopol' 1995, p. 19-24; eadem, *Jugo-vostočnyj učastok oboronitelnych sten Chersonesa – problemy datirovki*, ChSb 7, 1996, p.101-127; eadem, *Administrativnye zdanija chersonesskoj veksilliacii i femy Chersonesa*, ChSb 8, 1997, p.10-22; eadem, *15 let raboty v citadeli Chersonesa*, in: *Chersones v antičnom mire. Istoriko-arheologičeskij aspekt. Tezisy dokladov meždunarodnoj naučnoj konferecii*, Sevastopol' 1997, p. 7-9

Pierwsza i jak dotychczas najrzetelniejsza propozycja takiej rekonstrukcji została podjęta przez T. Sarnowskiego i dotyczyła okresu rzymskiego.¹⁰ Na uznanie zasługuje przede wszystkim fakt, iż mimo braku możliwości weryfikowania proponowanych rozwiązań w terenie, nie został popełniony żaden znaczący błąd i proponowane rozwiązania nie utraciły aktualności. Późniejsza próba zestawienia planu cytadeli jaką w swej książce przedstawił W.M. Zubar jest nieprecyzyjna, w tym m.in. pozbawiona orientacji wobec stron świata oraz wyraźnego zaznaczenia, że na jednym rysunku mamy do czynienia z obiektami należącymi do różnych faz w ramach okresu rzymskiego.¹¹

O niedostatecznym stanie wiedzy na temat tego, co odkryto dotychczas na terenie cytadeli Chersonezu, najlepiej świadczą spekulacje w odniesieniu do powierzchni zamkniętej wewnątrz kurtyn 18, 19, 20 i 21. O.Ja. Savelja proponował 4 ha.¹² W.M. Zubar był zdania, że powierzchnia cytadeli wynosi 0,9 ha.¹³ Nie brał on pod uwagę wcześniejszej propozycji T. Sarnowskiego, który uważał że cytadela ma powierzchnię 0,7 ha.¹⁴ W końcu kierująca wykopalskimi na tym terenie I.A. Antonowa w 1997 opublikowała wyniki pomiarów tego umocnienia. Miało to być 92 x 40 m.¹⁵

Takie rozbieżności skłoniły autora niniejszej pracy do przeprowadzenia weryfikacji w terenie, która wykazała, że wewnętrzne wymiary cytadeli wynoszą 98 x 55,5 m. Są to odpowiednio odległości między kurtynami 19 i 21 (w jej położeniu z okresu rzymskiego) oraz między kurtynami 18 i 20. Dla zwiększenia dokładności obliczeń konieczne było uwzględnienie nieregularności kształtu cyta-

deli w rejonie baszt XX i XVIII. Uzyskany wynik (0,57 ha) jest sumą wielkości 5390 m² (= 98 x 55 m) i ok. 330 m² (ww. nieregularności). Liczona analogicznie powierzchnia wnętrza cytadeli w okresie hellenistycznym wynosiła 0,43 ha.

Z powyższych obliczeń wynika, że najbliższy prawdy, co do powierzchni był T. Sarnowski i oczywiście I.A. Antonowa z tym, że publikowane przez nią wymiary wskazują raczej, iż miała na myśli hellenistyczną fazę cytadeli.

Zanim powstała cytadela

Wiadomo, że nim miasto włączyło teren cytadeli w obręb murów funkcjonowały tam piec garncarskie.¹⁶ Część interesującego nas terenu była także zajęta pod miejski cmentarz. Nagrobki z IV-III w. p.n.e. znalazły się m.in. we wnętrzu tak zwanego „jądra” baszty XVII.¹⁷

Budowa cytadeli

Cytadela została dobudowana do istniejącego systemu umocnień, który na południowo-wschodnim krańcu zamykała kurtyna 18, ograniczona basztami XVI i XIX. Data budowy nie jest znana. Propozycje oscylują pomiędzy połową III w. p.n.e. (I.A. Antonowa), a początkiem II w. p.n.e. (S.F. Strzelecki).¹⁸

I.A. Antonowa w 1999 roku uważała, że rozbudowę murów miejskich należy datować na 230-220 r. p.n.e. kiedy to doszło też do przebudowy i wzmocnienia murów Kerkinitis i Kalos Limen w obliczu zagrożenia scytyjskiego.¹⁹

¹⁰ T. SARNOWSKI, *Das Römische Heer im Norden des Schwarzen Meeres*, *Archeologia* 38, 1988, fig. 10, p. 82

¹¹ V.M. ZUBAR', *Severnyj Pont i Rimskaja imperia*, Kiev 1998, fig. 40

¹² O.Ja. SABELJA, *Nekotorye rezul'taty rabot sebastopol'skoj Archeologičeskoj ekspedicii v okrugie Chersonesa v 1990-1995 gg.*, ChSb 8, 1997, p. 91

¹³ V.M. ZUBAR', *Chersones tawričeskiej i Rimskaja imperija*, Kiev 1994, p. 45

¹⁴ T. SARNOWSKI, *op. cit.*, p. 93

¹⁵ I.A. ANTONOVA, ChSb 8, 1997, *op. cit.*, p. 10; patrz także I.A. ANTONOVA, in: *Archeologičeskie issledovanija v Krymu. 1993 god*, Simferopol' 1994, *op. cit.*, p. 25, gdzie autorka podaje nieco inne wymiary cytadeli – 90 x 45 m

¹⁶ Zdaniem autora istnieją przesłanki, aby twierdzić, że po zewnętrznej stronie kurtyny 19 produkcja ceramiczna kwitła nadal aż do chwili budowy w okresie rzymskim protejchizmu. O produkcji ceramicznej w tej części miasta patrz: K.Ė. GRINEVIČ, *Steny Chersonesa Tawričeskogo*, ChSb 2, 1927, p. 96-97; V.V. BORISOVA, *Gončarnye masterskie Chersonesa*, SA 4, 1958, fig. 1, p. 145; eadem, *Keramičeskoe proizvozdstvo i keramičeskie stroitel'nye materialy*, Svod Archeologičeskich Istočnikov, G1-20, Moskva 1966, p. 26; A.M. GILEVIČ, *Raskopki učastka peri-*

bola u 17 kurtiny, SchM 1, 1960, p. 26; L.V. MARČENKO, *Privodnye faktory v stroitel'stve i chozjajstve Chersonesa*, ChSb 7, 1996, p. 22; I.A. ANTONOVA, ChSb 7, 1996, *op. cit.*, p. 120; I.V. KUZISČIN, I.A. IVANČIK, *Usad'ba Basilidov v okrestnostjach Chersonesa Tawričeskogo*, VDI 1, 1998, p. 208

¹⁷ S.F. STRŽELECKIJ, *op. cit.*, p. 11-17; I.A. ANTONOVA, in: *Archeologičeskie issledovanija v Krymu 1993 g.*, Simferopol' 1994, *op. cit.*, p. 31; eadem, ChSb 7, 1996, *op. cit.*, p. 119; W publikacji z roku 1994 Antonowa podaje informację o natrafianiu na hellenistyczne nagrobki także w innych częściach umocnień cytadeli tj. w basztach XVI i XVIII oraz w kurtynach 19, 20 i 21. Moim zdaniem ta odosobniona informacja budzi wiele wątpliwości, szczególnie w przypadku wspomnianych wież, z których jedna (XVI) powstała wcześniej, zaś druga (XVIII) jest najprawdopodobniej znacznie późniejsza. W drugim przypadku w grę może wchodzić błąd drukarski. Być może, chodziło o wieżę XVII, która wydaje się być wzniesiona wraz z najstarszą fazą kurtyny 20, tj. w czasie budowy cytadeli.

¹⁸ I.A. ANTONOVA, in: *Chersones v antičnom mire. Istoriko-archeologičeskij aspekt. Tezisy dokladov meždunarodnoj konferencii*, Sevastopol' 1997, *op. cit.*, p. 7; S.F. STRŽELECKIJ, *op. cit.*, p. 17

¹⁹ Informacja uzyskana podczas rozmowy z I.A. Antonową w lipcu 1999 r.

W toku dotychczasowych badań nie udało się znaleźć pozostałości zabudowy okresu hellenistycznego w obrębie cytadeli. Nie jest pewne czy rzeczywiście ich tam nie było i cytadela spełniała rolę *refugium*, czy ich znalezienie utrudniają warunki hydrogeologiczne, tak jak ma to miejsce w sąsiedniej tzw. „dzielnicy portowej” tuż za kurtyną 18 i w międzymurzu.²⁰ Na tamtym terenie wody gruntowe podchodzą wysoko i uniemożliwiają eksplorację niżej położonych warstw. Podczas wykopalisk I.A. Antonowej w „termach”, w pobliżu baszty XIX, wody gruntowe podchodziły do wykopów już na poziomie warstw z okresu rzymskiego.²¹ Podobnie na odcinku badań W.W. Borisowej przy baszcie XVI, a także podczas badań N.W. Pjatyszewej w międzymurzu u stóp 16 kurtyny, gdzie woda gruntowa w bardzo dużej obfitości pojawia się już na głębokości 1 m.²² Wymienione punkty leżą u ujścia do Zatoki Kwarantann dużego jaru. Zbiera on wody z otaczających miasto Chersones wzgórz i odprowadza je do zatoki.

Budowa cytadeli dała początek powstaniu dużego, zamkniętego depozytu warstw kulturowych. Pierwotna rzeźba terenu była urozmaicona. Wcześniej wybudowane baszty XVI i XIX oraz kurtyna 18 leżały na dnie parowu. Cytadela znalazła się na stoku przeciwnym w stosunku do dzielnicy portowej położonej za kurtyną 18. Kurtyna 20 oraz baszty XVII i XVIII były usytuowane wyżej od reszty instalacji obronnych cytadeli a także od powierzchni użytkowej w jej wnętrzu. Przegrodzenie murami miejskimi całej szerokości jaru niewątpliwie powstrzymało spływ ziemi z przylegających terenów oraz wypłukiwanie warstw kulturowych do Zatoki Kwarantann. Jedynym możliwym kierunkiem przemieszczania się ziemi po stoku pozostał kierunek od kurtyny 20 ku kurtynie 18.

Bardzo prawdopodobne jest prowadzenie na szeroka skalę prac niwelacyjnych, najprawdopodobniej dwukrotnie podczas okresu rzymskiego. Na taką możliwość wskazuje fakt, iż w części cytadeli leżącej wyżej, tj. na stoku jaru w sąsiedztwie kurtyny 20, pozostałości architektury

z okresu rzymskiego i okresów późniejszych zalegają wspólnie bezpośrednio na skalnym podłożu. Calec występuje tu ponad współczesny poziom wód gruntowych. W części cytadeli pierwotnie niżej położonej, tj. wzdłuż kurtyny 18, warstwy kulturowe występują także poniżej obecnego poziomu wód gruntowych, ujawniając jedynie materiał I w. n.e. zmieszany z ceramiką późnohellenistyczną. Dlatego przetrwanie do naszych czasów ewentualnych pozostałości architektonicznych oraz nienaruszonych warstw z okresu hellenistycznego na terenie cytadeli było możliwe jedynie w części położonej bliżej kurtyny 18 oraz baszt XVI i XIX.

Pozostałości zabudowy cytadeli z okresu I w. p.n.e. - 1. połowa II w. n.e.²³ (Fig. 2)

Również dla tego okresu ślady zagospodarowania przestrzeni wewnątrz murów cytadeli są niezwykle słabo udokumentowane. Najlepiej zachowane pozostałości znajdowały się w najniższej z eksplorowanych warstw w wykopach W.W. Borisowej koło baszty XVI (budynek E).²⁴ Znalezione tam dwa pomieszczenia, o łącznej powierzchni 23,6 m², ze ścianami złożonymi z kamienia spajanego gliną i podłogą wykonaną z gliny. Towarzyszący materiał ceramiczny jest przemieszany i pochodzi z okresu od późnego hellenizmu po pierwsze wieki naszej ery. Znaleziona moneta miejscowej emisji jest datowana na 1. połowę I w. n.e.

Pojedyncza ściana datowana na okres przed II w. n.e. została odkryta podczas badań I.A. Antonowej na terenie tzw. „praetorium” (budynek H).²⁵ Badaczka natrafiła także na pozostałości wątków murów posadowionych niżej od fazy I budynków B i C. Datowała te znaleziska na pierwszą połowę II w. n.e.²⁶ Również K.E. Griniewicz, podczas swoich wykopalisk budynku D, natrafił na pojedyncze fragmenty murów. Były one posadowione na skale, ponad 1 m poniżej stopy fundamentowej budynku D.²⁷

²⁰ N.V. PJATYŠEVA, *Raskopki Gosudarstvennogo Istoričeskogo Muzeja v Chersonese v 1946 i 1948 gg.*, in: *Archeologičeskie issledovanija na Juže Vostočnoj Evropy*, Moskva 1974, p. 74; I.A. ANTONOVA, ChSb 7, 1996, *op.cit.*, p. 118; Problemy z wodami gruntowymi nawet na poziomie warstw datowanych na pierwszą połowę II w. n.e. miała Antonowa także w cytadeli podczas badań budynku B, patrz I.A. ANTONOVA, in: *Archeologičeskie issledovanija v Krymu. 1993 god*, Simferopol' 1994, *op.cit.*, p. 31

²¹ Informacja uzyskana przez autora od I.A. Antonovej w lipcu 1999 roku i sprawdzona w terenie.

²² V.V. BORISOVA, SchM 3, 1964, *op.cit.*, p. 48; N.V. PJATYŠEVA, *op.cit.*, p. 74

²³ Zdaniem autora dysponujemy aktualnie zbyt małą ilością danych by przekonująco twierdzić, iż wymienione w tym punkcie wątki murów są pozostałościami jednej a nie np. dwóch faz. Dlatego, w celu odróżnienia od późniejszych faz, zastosowano w tekście pojęcie fazy 0, jako umownego zbioru wczesnych relików architektonicznych z terenu cytadeli.

²⁴ V.V. BORISOVA, SchM 3, 1964, *op.cit.*, p. 48

²⁵ I.A. ANTONOVA, in: *Archeologičeskie issledovanija v Krymu. 1994 god, Simferopol' 1995*, *op.cit.*, p. 23

²⁶ I.A. ANTONOVA, in: *Archeologičeskie issledovanija v Krymu. 1993 god, Simferopol' 1994*, *op.cit.*, p. 31

²⁷ K.Ė. GRINEVIČ, *op.cit.*, p. 26-27

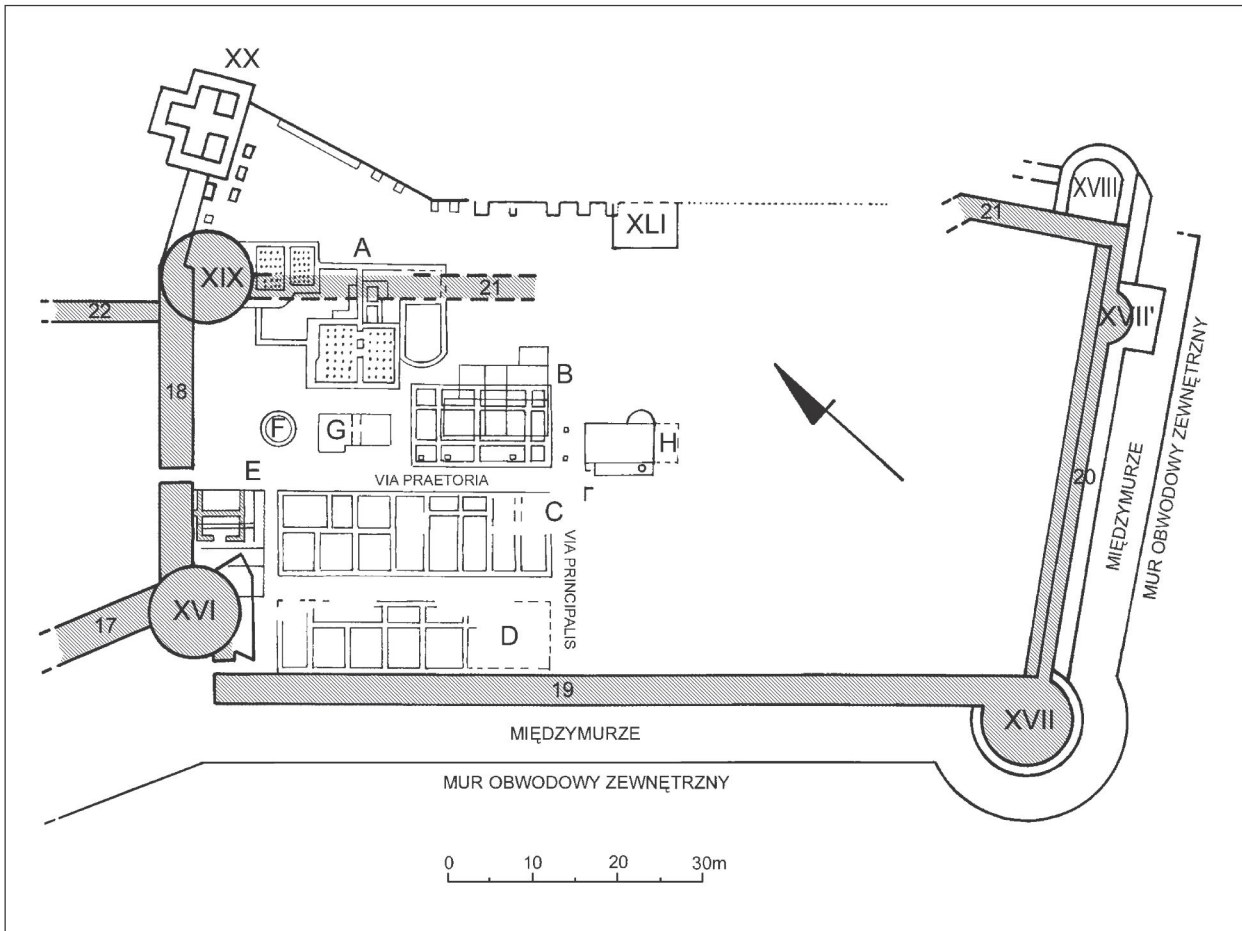

Fig. 2. Cytadela – faza 0 (I - 1 połowa II w. n.e.) – konstrukcje zakreskowane

Bardzo zły stan zachowania znalezisk z tej fazy i ich znikoma ilość nie mogą być tłumaczone niedostępnością z powodu płytkich wód podskórnych. Nawet w najniższej położonej ówczesnie części cytadeli warstwy wczesnorzymskie są uchwytnie powyżej lustra wody. Dlatego można przypuszczać, że większa część budynków była wykonana z nietrwałych materiałów, lub konstrukcje te zostały zniszczone podczas niwelacji poprzedzającej fazę I, tj. między połową I w. n.e. a połową II w. n.e. Dobry stan zachowania młodszych konstrukcji zdaje się to potwierdzać.

**Pozostałości zabudowy cytadeli z fazy I
(2. połowa II w. n.e. - 1. ćwierćwiecze
III w. n.e.) (Fig. 3)**

Jest to pierwsza faza, z której odkryto całe lub zachowane w dużej części zarysy budynków. Pozwoli to w toku dalszych rozważań podjąć próbę rekonstrukcji organizacji przestrzeni wewnątrz cytadeli w tym okresie.

Budynek A: w tej fazie składały się nań pomieszczenia położone w pobliżu baszty XIX i dalsze, usytuowane na linii hellenistycznej fazy kurtyny 21. Wzniesienie

budowli A wiązało się ze zburzeniem wspomnianego odcinka muru obronnego. Na jego pozostałościach stały odkryte jeszcze na początku wieku XX dwa pomieszczenia z piwnicami hypokaustycznymi i cztery piece (*praefurnia*), oraz pomieszczenie z ławą wzdłuż ścian i kolejne z trzema cementowymi wannami. Należy podkreślić, iż z powyższych obserwacji jasno wynika fakt przemieszczenia w tym czasie północnej rubieży obronnej dalej ku brzegowi Zatoki Kwarantann. Niestety nie znaleziono dotychczas pozostałości kurtyny 21, które mogłyby pochodzić z opisywanego okresu. Można się jedynie domyślać, że była to zmiana niewielka, gdyż pozostawiono basztę XIX, do której dobudowano budynek A. Może to oznaczać, że baszta zachowała swoje walory obronne.

Budynek B ma plan regularnego prostokąta o wymiarach 17,5 x 10 m. Zachowane fundamenty tworzą szereg małych odrębnych przestrzeni (fundament kasetonowy). Zdaniem I.A. Antonowej wewnątrz było podzielone na trzy pomieszczenia zestawione w amfiladzie. Podłogi były wykonane z gliny a tynk na ścianach malowany. W jednym z pomieszczeń zachowały się ślady białej i czerwonej farby, odkryto też fragment gzymsu.

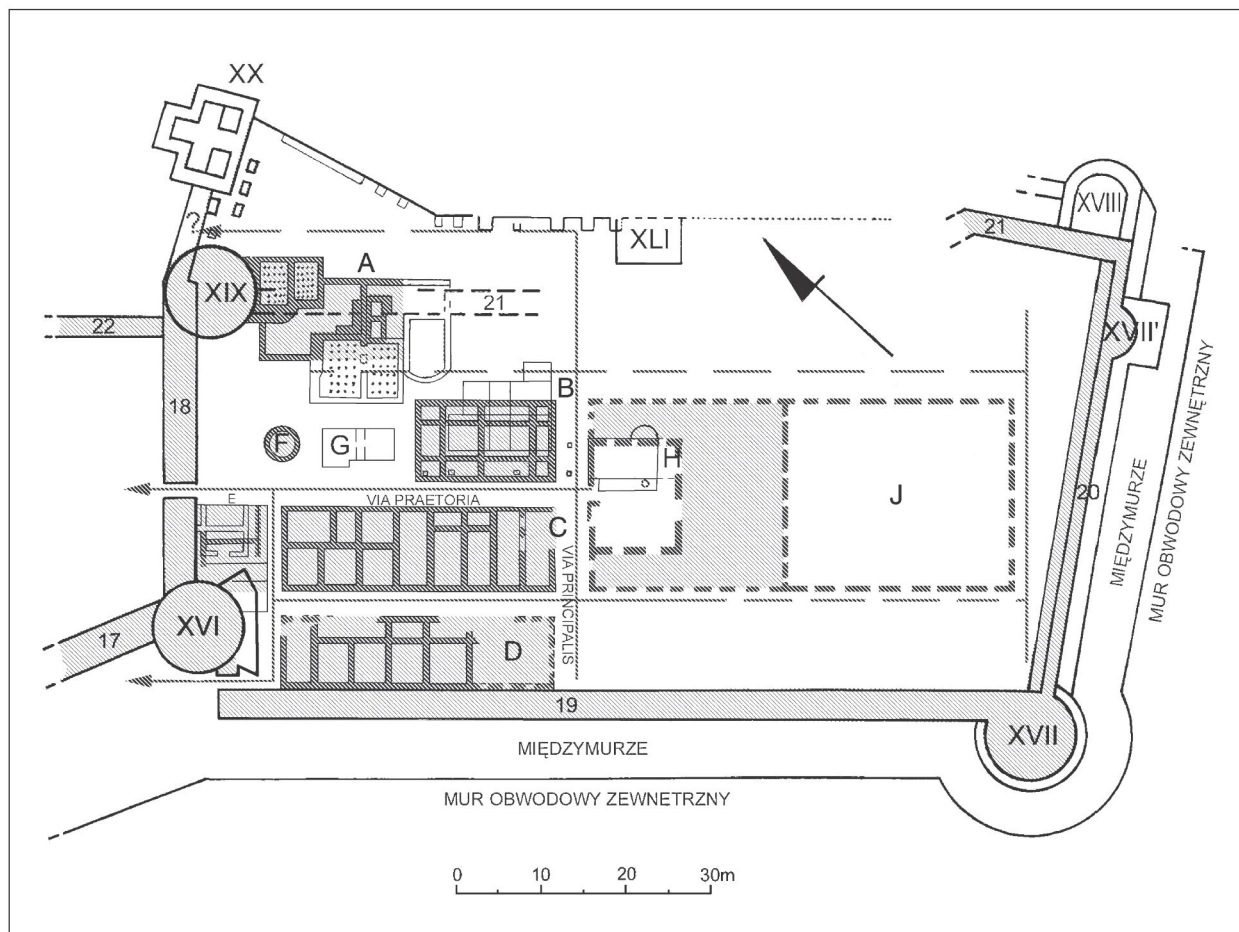

Fig. 3. Cytadela – faza I (2 połowa II - 1 ćwierćwiecze III w. n.e.) – konstrukcje zakreskowane. Linia przerywana – próba rekonstrukcji – R. Karasiewicz-Szczupiorski

Wspomniane pomieszczenia z trzech stron miał otaczać portyk na stylobatach.²⁸

Budynki C i D, mimo, iż odkrywane na przestrzeni wielu lat i przez różne ekspedycje, będą omawiane wspólnie ponieważ posiadają prawie identyczne regularne rozplanowanie. Oba budynki mają prostokątny kształt i są podzielone wewnątrz na dwa szeregi małych pomieszczeń. Zarówno w budynku C, jak i w D, pomieszczenia leżące wzdłuż linii ściany północno-wschodniej są mniejsze i mają otwory wejściowe wychodzące na ulicę. Pomieszczenia tworzące drugi rząd mają wymiary wewnętrzne średnio ok. 3,5 x 3,5 m. W budynku C są one nieco węższe i głębsze, co daje w efekcie bardzo podobną powierzchnię użytkową jak w pomieszczeniach budynku D.

Pewne nieregularności w rozplanowaniu dotyczą części budynku C, sąsiadującej z budynkiem E. Jest to teren badany przez W.W. Borysową.²⁹ Na podstawie dostępnych materiałów odnoszących się do efektów tych wykopalisk i autopsji odtworzonych w terenie linii murów, nie można jednoznacznie stwierdzić, że w tej części budynku, wybrana do rekonstrukcji późniejsza faza powtarzała dokładnie plan z wcześniejszego okresu, tj. z drugiej połowy II w. n.e. Nie jest pewne czy nieregularność rozplanowania pochodzi z czasu budowy czy jest efektem późniejszych zmian. Wspomniana odmienność polega na tym, iż w przeciwieństwie do uprzednio opisanych pomieszczeń połączonych po dwa, tu zdaje się, że wspólny korytarz był otoczony aż przez pięć pomieszczeń.

²⁸ I.A. ANTONOVA, in: *Archeologičeske issledovanija v Krymu*. 1993 god, Simferopol' 1994, *op.cit.*, p. 28-29; eadem, Krymskij muzej 1, 1994, Simferopol' 1995, *op.cit.*, p. 135; eadem, ChSb

8, 1997, *op.cit.*, p. 10-12

²⁹ V.V. BORISOVA, AO za 1968, Moskva 1969, *op.cit.*, p. 288-289

Budynek E miał, omówioną powyżej, wcześniejszą fazę pochodzącą z I w. n.e. – 1. połowy II w. n.e. Funkcjonował także w 2. połowie II w. n.e. W tym okresie konstrukcja zajmowała więcej miejsca. Była szersza od poprzedniej o 1 m, tym samym powierzchnia użytkowa odkrytych pomieszczeń wzrosła do ok. 32,5 m². Po powiększeniu budynku E szerokość pozostała pomiędzy nim a budynkiem C była taka sama jak przestrzeń dzieląca budynki C od D i C od B, oraz prawdopodobnie odpowiadała również odległości B od A i wynosiła ok. 4 m. Między budynkami, równoległe do ich ścian, znajdowano niejednokrotnie pochodzące z różnych okresów kanały ściekowe i ceramiczne rury wodociągowe, co potwierdza, że mamy do czynienia z ciągami komunikacyjnymi.³⁰

Budynek F jest wolno stojącą okrągłą strukturą o średnicy ok. 3,5 m. Jego zarys jest widoczny obecnie na eksponowanej powierzchni terenu. Był on usytuowany bardzo nisko, prawie na poziomie wód gruntowych, stąd przypuszczenie, że należy wiązać go właśnie z opisywaną fazą budowlaną.

Budynek H. Pierwsza dobrze zachowana faza tej budowli może być datowana na drugą połowę II w. n.e. Wykopiska I.A. Antonowej odsłoniły jedynie niewielki fragment murów budowli, biegnących w kierunku kurtyny 20. Odkryte pozostałości były wykonane z łamane-go kamienia łączonego gliną, jak w przypadku wszystkich dotychczas opisanych budynków. Ten duży zespół architektoniczny miał dziedziniec (istniejący w kolejnych fa-zach) i znajdującą się na jego terenie studnię.

Pozostałości zabudowy cytadeli z fazy II (2. ćwierćwiecze III w. n.e.-koniec III w. n.e.) (Fig. 4)

W pierwszej połowie III w. n.e. następuje przebudowa wnętrza cytadeli. Gruntowne zmiany zauważalne są w przypadku wszystkich budynków istniejących w poprzedniej fazie. Nowopowstałe budowle wykazują wiele odchyleń od wytyczonego pół wieku wcześniej regularnego planu zabudowy i sieci ciągów komunikacyjnych.

Budynek A został odsunięty w tej fazie od baszty XIX. Leżące bliżej baszty pomieszczenia z piwnicami hypokaustycznymi nie zostały odbudowane.³¹ Prawdopodobnie nadal użytkowane były pomieszczenia z ławą kamienną i z wannami cementowymi, na południowy zachód od których dobudowano dwa nowe pomieszczenia z piwni-

cami hypokaustycznymi i duży basen z półkolistą ścianą południowo-zachodnią. Całość kompleksu została usytuowana bliżej budynku B. Podpory (*pilae*) w piwnicach hypokaustycznych nowych pomieszczeń budynku A były wykonane z bloków piaskowca. Ich zachowane pozostałości noszą ślady silnego przepalenia. Była to prawdopodobna przyczyna przeprowadzenia co najmniej jednego remontu, w wyniku którego dużą część słupków kamiennych zamieniono na podpory z rur ceramicznych. Piece (*praeurnia*) jak poprzednio znajdowały się od strony kurtyny 18. Prawie na pewno w tym samym czasie uległa rozbiórce baszta XIX.³²

Budynek B został w tej fazie skrócony wzdłuż podłużnej osi cytadeli i jednocześnie rozbudowany w stronę Zatoki Kwarantann. Składał się z siedmiu pomieszczeń. Ślady należących do tej fazy portyków zachowały się tylko od strony budynków C i H. Tym razem kolumny nie były posadowione na stylobatach, ich bazy stanowiące jedną całość z plintą stały osobno. Portyk południowo-zachodni powtarza dokładnie przebieg z poprzedniej fazy, zaś południowo-wschodni jest przesunięty dalej ku ulicy. Znikome ślady wskazują na możliwość istnienia portyku także od strony budynku G, gdzie w poprzedniej fazie była ściana jednego z pomieszczeń.

Budynki C i D powtarzają na wyższym poziomie plan z poprzedniej fazy. Wyjątek być może stanowi (zmieniony?) plan budynku C w części sąsiadującej z budynkiem E, co zostało omówione już wcześniej.

Budynek E został w tym okresie po raz drugi poszerzony; tym razem jego powierzchnia wzrosła do 90 m². We wnętrzu znajdowały się 3 pomieszczenia i korytarz, z którego wychodziło się na ulicę. W pomieszczeniach należących do tej fazy zaobserwowano trzy warstwy malowanego tynku na ścianach (najmłodszy czerwono-zielony) oraz 3 warstwy glinianej podłogi. Pozostałości te wskazują na szereg remontów, jakie przeszedł budynek w III w. n.e. Dystans między budynkami C i E, w wyniku rozbudowy tego ostatniego, został zwężony do ok. 2 m.

Budynek F najprawdopodobniej nie miał kontynuacji w omawianym okresie. Wniosek taki wynika z obserwacji autora, iż w przeciwieństwie do konstrukcji B, C, D i E, nad pozostałościami tej jednej nie ma śladów późniejszej nadbudowy. W przypadku pozostałych budynków w tej części cytadeli dolne partie ścian fazy pierwszej były wykorzystane jako fundamenty dla konstrukcji kolejnej fazy.

³⁰ V.V. BORISOVA, ChSb 3, 1964, *op.cit.*, p. 48, 54; *eadem*, AO za 1968, Moskwa 1969, *op.cit.*, p. 288-289

³¹ Najmłodsze monety odkryte w gruzach budowli z fazy 1 należały do emisji z okresu rządów Aleksandra Severa (222-235 r. n.e.). Tak było w pomieszczeniach budynku A (rozmowa z Antonową lipiec 1999); w budynku B – tetrasarion datowany na 218-222 r. – patrz I.A. ANTONOVA, ChSb 8, 1997, *op.cit.*, p. 12; oraz

w budynku E – najpóźniejsze były monety Gordiana III, Julii Domny i Aleksandra Sewera – patrz V.V. BORISOVA, SchM 3, 1964, *op.cit.*, p. 52; o prawdopodobnej przyczynie zniszczeń patrz przypis 59

³² Źródłem informacji jest rozmowa z I.A. Antonową w lipcu 1999 roku i obserwacje autora w terenie przeprowadzone w 1999 i 2000 roku.

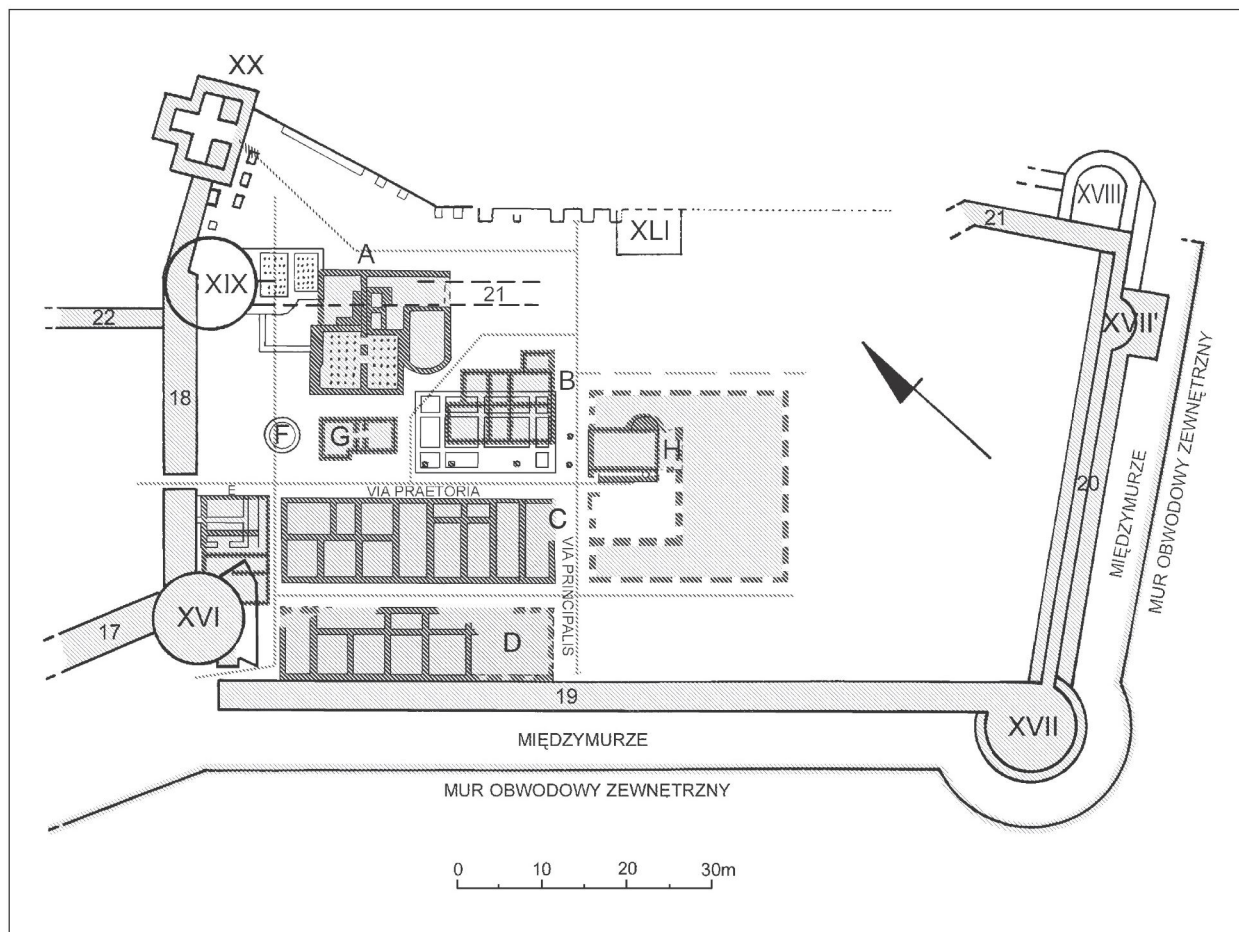

Fig. 4. Cytadela – faza II (2 ćwierćwiecze III - koniec III w. n.e.) – konstrukcje zakreskowane. Linia przerywana – próba rekonstrukcji – R. Karasiewicz-Szczypiorski

Budynek G powstał prawdopodobnie dopiero w pierwszej połowie III w. n.e. po zniszczeniu budynku F. Zachowane pozostałości znajdują się wyżej niż położona w sąsiedztwie okrągła konstrukcja F. Ten fakt sugeruje związek omawianego obiektu z fazą II. Pomyłką musi być propozycja, jaka wynika z planu publikowanego przez I.A. Antonową, zgodnie z którym budynek G byłby młodszy od zbudowanego na wyższym poziomie, gmachu tzw. „themy”, który jest datowany na IX-XI w.³³

Budynek H. W fazie II wzniesiono ściany z dużych bloków kamienia. Zmianie ulega także wewnętrzne rozplanowanie kompleksu, na co wskazuje fakt, iż jedna z nowo zbudowanych ścian działowych przecina zasypaną

piwnicę z poprzedniej fazy. W pomieszczeniach odkryto dużą ilość fragmentów malowanego tynku. Dominującymi barwami są: zieleń, czerni, żółć i czerwień. Na dziedzińcu, przy studni na lewo od wjazdu, powstaje przybudówka wyposażona w piwnicę hypokaustyczną i trzy wanny, z których największa miała wymiary 2 x 3 m. Zdaniem I.A. Antonowej miałyby to być indywidualne termy komendanta garnizonu. Piec połączony ze wspomnianym *hypokaustum* był zlokalizowany od strony północno-zachodniej tj. sąsiedował przez ulicę z portykiem budynku B. W 2. połowie III w. n.e. nie zabudowana część dziedzińca wewnętrznego została wyłożony płytami kamiennymi, z których jedna jest fragmentem inskrypcji budo-wlanej z 250 roku n.e.³⁴

³³ I.A. ANTONOVA, ChSb 8, 1997, fig. 5, *op.cit.*, p. 22

³⁴ I.A. ANTONOVA, in: *Archeologičeske issledovanija v Krymu*. 1994 god, Simferopol' 1995, *op.cit.*, p. 24; *eadem*, Krymskij

muzej 1, 1994, Simferopol' 1995, *op.cit.*, p. 135; rozmowa autora z I.A. Antonową w lipcu 1999 roku.

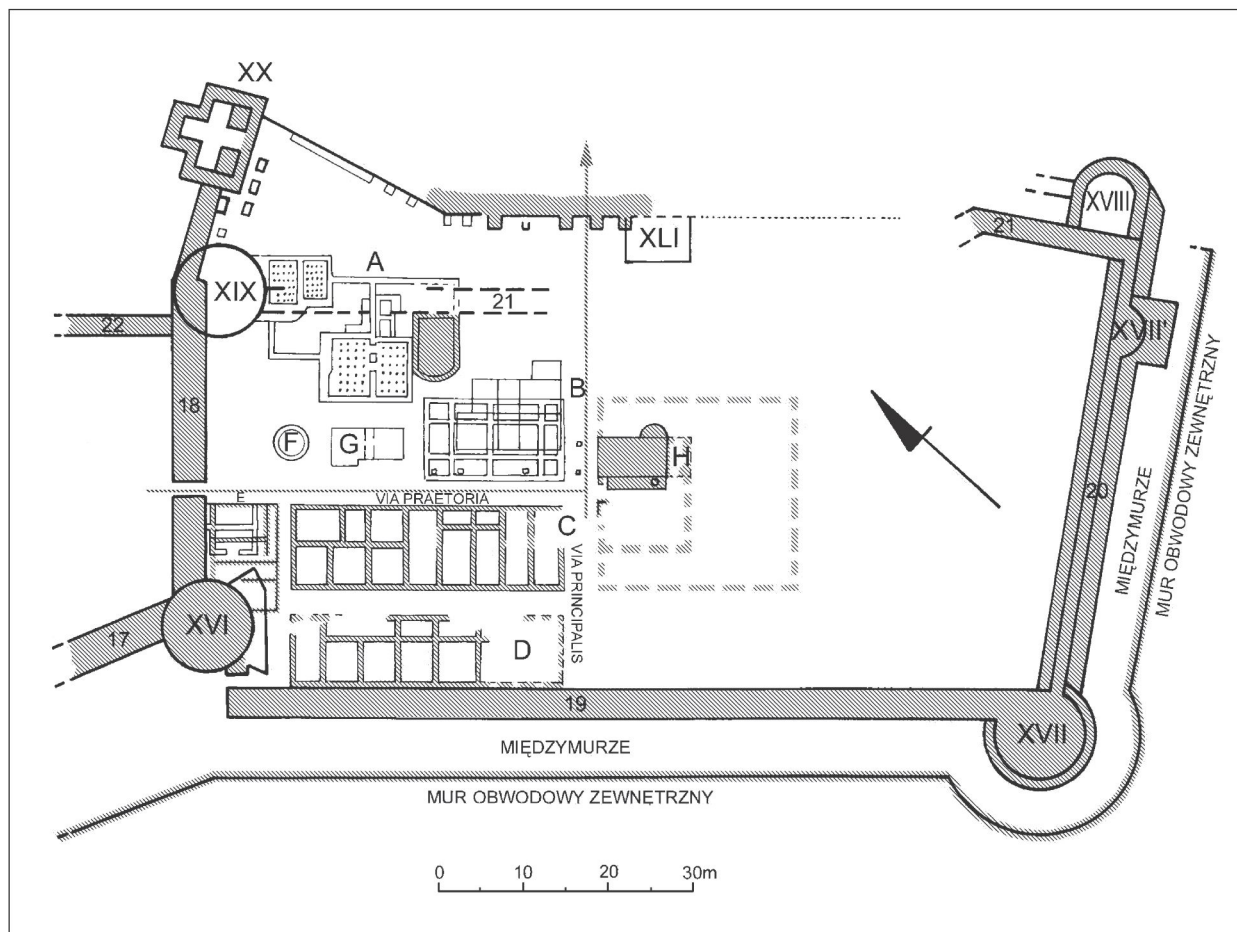

Fig. 5. Cytadela – faza III (przełom III i IV w. n.e.) – konstrukcje zakreskowane. Budynki zaznaczone tylko konturem prawdopodobnie przestają istnieć podczas trwania tej fazy – propozycja – R. Karasiewicz-Szczypiorski

Pozostałości zabudowy cytadeli z fazy III (przełom III/IV w. n.e.) (Fig. 5)

W odniesieniu do fazy 3 mamy do czynienia przeważnie ze świadectwami pośrednimi i domysłami, nie zaś z rzeczywiście odkrytymi pozostałościami zabudowy, które uwiarygodniłyby przedstawioną poniżej próbę rekonstrukcji zagospodarowania przestrzeni. Nie mamy bezpośrednich danych, które potwierdzałyby dalsze istnienie większości opisywanych dotąd budynków.

Budynek A nie był prawdopodobnie użytkowany. Wyjątek ma stanowić basen z półkolistą ścianą, który zdaniem I.A. Antonowej został przekształcony w piwnicę hypokaustyczną i stanowił trzon małych term.³⁵

Budynek B według wszelkiego prawdopodobieństwa nie powinien już istnieć, gdyż jego pozostałości przecina kanał ściekowy „T”, biegnący z tzw. „praetorium” (budynek H).³⁶

Budynki C i D. Zdaniem W.W. Borisowej faza II budynku C miała istnieć do IV w. n.e.³⁷ Co do czasu trwania sąsiedniego budynku D należy domniemywać, że funkcjonował w takich samych ramach chronologicznych, bowiem również tu istniały dwie fazy budowlane.³⁸

Budynek E. Pozostałości z fazy II zostały częściowo zajęte przez ścianę wzmacniającą od środka cytadeli basztę XVI.³⁹ Budowa tej przypory jest datowana nie wcześniej niż na początek IV w. n.e. Oznacza to, iż budynek E nie mógł w formie datowanej na 2. ćwierćwiecze

³⁵ Informacja uzyskana od I.A. Antonowej w lipcu 1999 roku.

³⁶ I.A. ANTONOVA, ChSb 8, 1997, fig. 2, *op.cit.*, p. 20; *eadem*, in: Archeologičeske issledovanija v Krymu. 1994 god, Simferopol’ 1995, *op.cit.*, p. 24

³⁷ V.V. BORISOVA, AO za 1968, Moskva 1969, *op.cit.*, p. 288

³⁸ K.È. GRINEVIČ, *op.cit.*, p. 29

³⁹ V.V. BORISOVA, SchM 3, 1964, *op. cit.*, p. 51

III w. n.e. trwać dłużej niż do przełomu III i IV w. n.e. Długie trwanie pomieszczeń z poprzedniej fazy potwierdzałyby wzmiankowane powyżej ślady co najmniej trzykrotnego remontu ścian i podłogi.

Budynek G. O funkcjonowaniu budynku w fazie III nie da się niestety powiedzieć nic pewnego. Możemy jedynie przypuszczać, że podobnie jak większość konstrukcji na terenie cytadeli omawiany okres przyniósł kres jego istnienia.

Budynek H. W fazie III pomieszczenie łazienne powiększono o tzw. „*frigidarium*” i wyprowadzono nowy odpływ kanałem ściekowym „T”, przecinającym teren po byłej budowli B. Zabytki ruchome w tym *terra sigillata* z budynku H są datowane nawet na VI w. Pozostałości architektoniczne zostały rozwarstwione aż na siedem faz, jednak te pochodzące z IV-VI w. są bardzo słabo zachowane.

Na koniec III lub IV w. n.e. należy też datować fragment kurtyny 21, odkryty w ostatnich latach przez ekspedycję pod kierownictwem I.A. Antonowej. Jest to najstarsza dotychczas znaleziona faza kurtyny 21, którą można wiązać z okresem rzymskim, a konkretniej z czasem po rozbiórce w II w. n.e. muru powstałego w okresie hellenistycznym. Datowanie pozostałości muru obronnego i bramy wychodzącej na Zatokę Kwarantann stało się możliwe dzięki odkryciu na jednym z bloków wapiennych, użytych wtórnie w konstrukcji filara, fragmentarycznie zachowanej inskrypcji datowanej na ostatnie ćwierćwiecze III w. n.e.⁴⁰

Przedstawione powyżej propozycje datowania, poszczególnych faz opisywanych budynków, mają za podstawę przede wszystkim obserwacje stratygraficzne, prowadzone przez odkrywców podczas wykopalisk. Wśród zabytków ruchomych najbardziej obiektywnym i powszechnym elementem datującym pozostaje stemplowana ceramika budowlana. W przypadku Chersonesu są to w zasadzie wyłącznie dachówki (*tegulae*). Powstanie lub remont budynków w 2. połowie II w. n.e. datują egzemplarze opatrzone stemplami VEMI oraz rzadziej spotykanymi VEX, OPUSNOV i OPUSPUBLIC. Budynki powstałe lub remontowane na przełomie II/III w. n.e. lub w 1 ćwierćwieczu III w. n.e. były kryte dachówkami sygnowanymi stemplami LEXICL.⁴¹

Arterie komunikacyjne – próba rekonstrukcji

Aby lepiej zrozumieć zabudowę wnętrza cytadeli należało dokonać próby porównania jej planu, na którym były już naniesione kontury wszystkich opisywanych tu budynków, z planami dobrze przebadanych obozów legionowych i fortów znanych z różnych części cesarstwa rzymskiego. Porównać należało też wymiary i rozplanowanie wewnętrzne każdego z budynków w cytadeli i poszukać ich odpowiedników w rzymskiej architekturze wojskowej.⁴²

Na terenie cytadeli można odnaleźć liczne ślady regularnego rozplanowania jej wnętrza w okresie rzymskim. Zwracają uwagę stałe odległości (ok. 4 m w fazie I) pomiędzy konstrukcjami opisanymi jako budynki B, C, D i E. Dystans dzielący wyżej wymienione budowle od budynków A i H też tylko nieznacznie odbiega od powyższego modelu. Uzyskujemy zatem dość regularną siatkę ulic, która ograniczona nieregularnością istniejących już murów obronnych jest bliska typowemu rozplanowaniu fortów rzymskich oddziałów pomocniczych.

Funkcję *via praetoria* pełniła, zdaniem autora, ulica biegnąca od furty w kurtynie 18 w kierunku przeciwległej kurtyny 20 i kończąca się przed fasadą budynku H. Poprzeczna ulica pomiędzy budynkami B, C i D oraz H to *via principalis*. W tym miejscu dalsza próba rekonstrukcji napotyka na trudności będące efektem z jednej strony formy zastanych przez Rzymian umocnień hellenistycznych, z drugiej zaś niedostatków w stopniu przebadania całej cytadeli. Można obecnie stwierdzić z dużą dozą prawdopodobieństwa, że nie istniała *porta principalis sinistra* a ulica kończyła się ślepo u stóp kurtyny 19. Problemатyczne jest też istnienie *porta principalis dextra*, na końcu ulicy od strony Zatoki Kwarantann. Wiadomo, że w chwili realizacji projektu zabudowy w 2. połowie II w. n.e. zlikwidowane zostały hellenistyczne mury od strony zatoki (kurtyna 21), czyli ulica powinna biec dalej. Jej hipotetyczny koniec trafia dokładnie w jeden z dwóch otworów wjazdowych późnej bramy, wchodzącej w skład kurtyny 21 powstałej w końcu III w. n.e.

Należy domyślać się, że w okresie hellenistycznym mur obronny był swym kształtem dostosowany do ówczesnego przebiegu linii brzegowej. Zburzenie tego umocnienia wskazuje z jednej strony, że garnizon pilnie

⁴⁰ Jest to wtórnie użyta część ołtarza lub bazy pasagu. Zabytek ani sama inskrypcja nie są jeszcze publikowane.

⁴¹ T. SARNOWSKI, *Zur Lesung und Datierung der lateinischen Ziegelstempel aus der Südkrim*, in: T. SARNOWSKI, O.Ja. SABELJA, Balaklava. Römische Militärstation und Heiligtum des Jupiter Dolichenus, Warschau 2000, p. 223, pl. 1

⁴² Autor zdaje sobie sprawę z istnienia wyjątków od regularnego rozplanowania rzymskich instalacji wojskowych, w tym z okresu pryncypatu. G. PICARD, *Castellum Dimmidi*, Alger 1944, pl. 1; A. JOHNSON, *Römische Kastelle*, Mainz 1987, fig. 187 – Fort The Lunt

potrzebował każdego metra wolnej przestrzeni, z drugiej zaś strony można domniemywać, iż wody zatoki odsunęły się nieco od murów obronnych. Najbardziej prawdopodobną przyczyną zmiany linii brzegowej jest zamulenie części akwenu. Stworzyło to przede wszystkim możliwość zagospodarowania pasa wybrzeża, poza tym koniecznością stało się ponowne zgranie przebiegu muru z linią brzegową dla podniesienia walorów obronnych tego odcinka umocnień.⁴³ Jeżeli takie rozumowanie jest słuszne, to *porta principalis dextra* powstałaby w regulaminowym miejscu po raz pierwszy dopiero w drugiej połowie III w. n.e., być może po ponownym cofnięciu się wód zatoki Kwarantann. Wcześniej ten koniec ulicy również wychodziłby na nowy mur kurtyny 21, przesunięty tylko nieznacznie względem fazy hellenistycznej. Powyższa propozycja pozostawia wewnątrz cytadeli tylko z jedną wąską bramą otwierającą się na teren tzw. „dzielnicy portowej” i furtą w kurtynie 19, wychodzącą na zamkniętą przestrzeń międzymurza. Pozbawiałoby to garnizon bezpośredniej więzi z nabrzeżem, za pośrednictwem którego powinny dopływać dostawy i pożywki.

Wzajemne położenie baszty XIX i dobudowanych do niej nowych pomieszczeń z piwnicami hypokaustycznymi wskazuje na prawdopodobny sposób rozwiązania tego problemu. Po dojściu do nowej (hipotetycznej) kurtyny 21 ciąg komunikacyjny skręcał z *via principalis* i biegł wzdłuż muru obronnego mając dalej po swej drugiej stronie budynek A. Wtedy drugie wyjście, bezpośrednio do portu, znajdowałoby się u stóp baszty XIX, co tłumaczyłoby jej pozostawienie po rozbiórce hellenistycznej fazy kurtyny 21.

Funkcja budynków wewnątrz cytadeli i próba rekonstrukcji jej planu

Przedstawione niżej propozycje nawiązują krytycznie do hipotez innych badaczy i ewentualnych możliwości interpretacji, jakie dają nam zachowane pozostałości budowli. Bardzo ważne jest także zwrócenie uwagi na wymiary i położenie danej konstrukcji względem przedstawionej powyżej sieci ulic, mniej lub bardziej typowej dla rzymskiej architektury militarnej.

W przypadku części przedstawionej rekonstrukcji planu zabudowy (budynek H i jego otoczenie) niezbędne było opracowanie szeregu wzorcowych miar wynikających z porównania wielu planów obozów legionowych

i fortów. Chodzi mianowicie o to, że każdy budynek, zależnie od jego funkcji i rozmiarów samego obozu posiadał dosyć jasno określone nie tylko położenie i wymiary, ale również wewnętrzny podział na pomieszczenia.

Wymiary cytadeli (98 x 55 m) są mniejsze niż wymiary przeciętnego fortu oddziału pomocniczego, który mierzył od ok. 120 x 120 m do ok. 150 x 150 m. Bywały jednak także mniejsze umocnienia np. 50 x 60 m.⁴⁴ Tak więc cytadela chersoneska odpowiada fortowi przeznaczonemu dla oddziału małej wielkości.

Typowy dom trybuna w obozach legionowych miał wymiary pomiędzy 40 x 50 a 40 x 30 m. *Praetorium* w fortach, zamieszkałe przez ekwicznego dowódcę oddziału pomocniczego, mogło być znacznie mniejsze np.: 21 x 25 lub 18 x 20 m, z kolei przykładowe komendantury (*principia*) w fortach i wchodzące w ich skład bazyliki miały odpowiednio wymiary:⁴⁵

35 x 30; 30 x 14 (Künzing)

25 x 35; 25 x 14 (Corbridge)

23 x 27; 23 x 12 (Pen Llŷstyn, Housesteads)

20 x 24; 20 x 14 (Gelligaer, Birrens)

10 x 12; 10 x 8 (Hesselbach – w tym przypadku zamiast dziedzińca perystylowego jest jedynie portyk między bazyliką a ulicą).

Wymiary domów centurionów w fortach wynoszą od 5 x 8 i 8 x 12 do 10 x 12 i 10 x 15 m, co średnio daje powierzchnię ok. 100-120 m², natomiast wewnętrzne rozmiary pomieszczeń w barakach koszarowych (*contubernia*) wynosiły: 4 x 3,5 do 3,5 x 4,5 m.

Patrząc na rekonstrukcję rozplanowania wnętrza cytadeli w Chersonezie, jak na plan małego fortu, możemy spróbować z pewną dozą prawdopodobieństwa określić pierwotną funkcję odkrytych budynków.

Faza I (Fig. 3)

Budynek A dzięki zachowanym piwnicom hypokaustycznym może być identyfikowany jako termy. Tego określenia używała I.A. Antonowa dla wszystkich faz zespołu. W 2. połowie II w. n.e. zbudowane na miejscu kurtyny 21 pomieszczenia łaźiebne, licząc kolejno od baszty XIX pełniłyby następujące funkcje: *caldarium*, dalej *tepidarium*, *apodyterium* z ławą kamienną wzdłuż ścian, oraz *frigidarium* z wannami.

Budynek B. Kasetonowy fundament z pierwszej fazy budynku był rozwiązaniem konstrukcyjnym stosowanym przy budowie świątyń sytuowanych na podium.⁴⁶

⁴³ Możliwe jest, że w czasie gdy niwelowany był teren pod zabudowę wewnętrzną cytadeli fazy I, dla posadowienia nowej kurtyny 21 zasypano i umocniono płytki, przybrzeżny odcinek Zatoki Kwarantann.

⁴⁴ A. Johnson, *op.cit.*, fig. 18

⁴⁵ Pierwszy wymiar w każdej z kolumn dotyczy szerokości od frontu najpierw całego kompleksu potem bazyliki. Wszystkie przykłady fortów pochodzą z cytowanej książki A. Johnson.

⁴⁶ M. TRUNK, *Römische Tempel in den Rhein- und westlichen Donauprovinzen*, Augst 1991, p. 231-234, fig. 173, świątynia na forum w Xanten; *ibidem*, fig. 202 – Narbonne „Capitol”

Ta obserwacja może sugerować sakralny charakter pierwszej fazy omawianej budowli. Jeśli to przypuszczenie jest prawdziwe to właściwy budynek (świątynia?) dzieliłby się na trzy części (pomieszczenia?), zaś od zewnątrz otaczałyby go z trzech stron portyki.

Budynek C i D to baraki koszarowe.⁴⁷ Pewne nieregularności, jak np. mniejsze rozmiary budynku D, wynikały chyba ze szczupłości miejsca. Pomieszczenia (*contubernia*) są w nim nieco szersze, a tym samym powierzchnia mieszkalna przypadająca na osobę w każdym z baraków jest prawie jednakowa. Barak C ma wzdłuż dłuższego boku 8 pomieszczeń a barak D – 7.

Zespół baraków może być interpretowany na dwa sposoby:

1. Mamy do czynienia z odpowiednikiem jednego długiego baraku, który z braku miejsca został rozdzielony na dwie części. W takim przypadku w baraku D byłyby tylko pomieszczenia dla żołnierzy, zaś w baraku C część położoną bliżej budynku E mógł zajmować centurion. Na jego mieszkanie składałoby się 4 lub 6 pomieszczeń i odpowiednio miałyby ono wymiary zewnętrzne 10 x 9 m lub 10 x 13 m.

2. Jeśli jednak odmiennosc planu jest wynikiem późnych zmian, to budynki C i D byłyby dwoma krótkimi barakami złożonymi tylko z żołnierskich kontuberniów. Domu centuriona należałoby upatrywać w fazie I i II budynku E. Powierzchnia domu wynosiłaby 56 m² (= 7 x 8 m). Mielibyśmy zatem do czynienia z kwaterami oddziału o liczebności jednej centurii lub niewiele większym.

Pozostałości malowanego tynku odkryte w obu wymienionych zespołach architektonicznych różnią się znacznie. Północna część budynku C nosi ślady wielokrotnego bielenia ścian.⁴⁸ W pomieszczeniach fazy II budynku E odkryto pozostałości aż trzech warstw kolorowych fresków.⁴⁹ Ta różnica w bogactwie i dbałości o wykończenie może pośrednio wskazywać na status użytkownika.

Budynek F. Okrągła konstrukcja o średnicy ok. 3,5 m, była interpretowana na co najmniej dwa sposoby: albo jako świątynia, albo okrągły ołtarz.⁵⁰ Kształt i rozmiary pozwalają odnaleźć analogie w obrębie budownictwa wojskowego, w obiektach o różnej funkcji, także nie sakralnej.⁵¹ Jednak mające podobne średnice kieraty i piece piekarskie były instalowane *extra muros*, ewentualnie

w *intervallum*. Nie jest także zbyt prawdopodobne, aby w obrębie umocnień lokowano piec do wypału ceramiki, czego unikano w Chersoniezie zarówno podczas budowy cytadeli jak również później, gdy wznoszono proteichizmę.⁵² I.A. Antonowa wspomina o odkryciu w tej części cytadeli ołtarza. Jak dotąd nikt z badaczy nie odnalazł w pobliżu konstrukcji F żadnych pozostałości innych zabudowań z okresu rzymskiego. Jeśli tak, to mała okrągła budowla byłaby eksponowana na czymś w rodzaju placu. Poza tym dwa inne budynki zlokalizowane w tej części cytadeli mogły w różnych fazach pełnić funkcje sakralne (B w fazie I i G w fazie II). Biorąc pod uwagę przedstawione informacje można przychylić się do którejś z hipotez I.A. Antonowej (świątynia lub ołtarz) i uznać, że omawiana konstrukcja mogła mieć związek z praktykami religijnymi stacjonujących tu żołnierzy rzymskich.⁵³

Budynek H stwarza największe problemy, jeśli chodzi o odczytanie funkcji z planu samej budowli, gdyż de facto plan ten nie jest znany. Nasza wiedza opiera się na dość wątpliwych przesłankach. Wiemy mianowicie, że jest to duży gmach z dziedzińcem położonym na przeciwko ulicy biegnącej od furty w kurtynie 18. Na dziedzińcu znajduje się studnia, a w jednej z kolejnych faz część dziedzińca zajmuje pomieszczenie z wannami i piwnicą hypokaustyczną, określane przez I.A. Antonową jako terminy komendanta garnizonu.⁵⁴ Jeśli, zakładając regularność rozplanowania, odtworzymy hipotetycznie siatkę ulic w południowo-wschodniej części cytadeli, jak to pokazuje **Fig. 3**, to bez ryzyka popełnienia większego błędu możemy uznać, iż działka z budynkiem H była zajęta przez komendanturę (*principia*).

Dwie równoległe do *via praetoria* ulice, w przedniej części cytadeli (*praetentura*) między budynkami A i B oraz C i D biegły, być może, aż do ulicy u stóp kurtyny 20.⁵⁵ W tej sytuacji ograniczona z trzech stron ulicami działka zajęta przez komendanturę powinna mieć szerokość ok. 22 m.

Jeśli słuszny jest domysł, że pomieszczenie łaźiebne zajęło tylko północno-wschodnią połowę dziedzińca domniemanego zespołu komendantury, to pierwotna szerokość wojskowego forum wynosiła ok. 12 m. Dwa pasy po obu stronach dziedzińca, szerokości ok. 5 m każdy, były zajęte prawdopodobnie przez boczne trakty wewnątrz (*armamentaria*?) lub portyki.

⁴⁷ Taką interpretację w przypadku budynku D proponowali m.in. G.D. BELOV, *Chersones tawričeskij: Istoriko-archeologičeskij očerok*, Leningrad 1948, p. 110; V.F. GAJDUKEVIČ, *op.cit.*, p. 306; V.M. ZUBAR', Kiev 1994, *op.cit.*, p. 46

⁴⁸ V.V. BORISOVA, AO za 1968, Moskva 1969, *op.cit.*, p. 288

⁴⁹ *Eadem*, SchM 3, 1964, *op.cit.*, p. 51

⁵⁰ I.A. ANTONOVA – rozmowa w lipcu 1999 r.

⁵¹ A. JOHNSON, *op.cit.*, fig. 150 – „Mühlen-Göpelwerke” (Vindolanda); *ibidem*, fig. 152 – „Backofen” (Birrens)

⁵² Patrz wyżej przypis 16

⁵³ Do hipotezy mówiącej o istnieniu w tej części cytadeli świątyni powrócimy przy opisie kolejnej fazy.

⁵⁴ Patrz wyżej przypis 34

⁵⁵ Patrz wyżej przypis 5

Największy problem stanowi określenie drugiego wymiaru całego kompleksu i szerokości bazyliki. Aby przedstawić wiarygodne propozycje tych wartości musimy się odwołać do wcześniej podanych, orientacyjnych wymiarów różnych budowli charakterystycznych dla zabudowy fortów.

Całkowita odległość od *via principalis* do ulicy przy kurtynie 20 to ok. 50 m. Po obu stronach zespołu komendantury znajdowały się chyba wąskie, długie działki. W tych miejscach można się liczyć z istnieniem takich obiektów jak dalsze baraki, *schola* lub *scholae*, warsztaty (*fabricae*), spichlerze (*horrea*).⁵⁶ Skłaniałbym się ku temu, aby wzdłuż kurtyny 19 sytuować „pełnowymiarowy” barak z domem centuriona, a ewentualne *horreum* lokalizować w pobliżu kurtyny 21, a to z racji nieco większej szerokości działki oraz bliskości bramy i portu, co ułatwiałoby transport zapasów. Jest jednak bardzo prawdopodobne, że spichlerza wewnątrz cytadeli nie było. Szczerłość powierzchni w obrębie umocnień mogła poddyktować konieczność usunięcia gdzie indziej wszystkich obiektów magazynowych i produkcyjnych.⁵⁷

Do zaproponowania pozostaje jeszcze lokalizacja bardzo ważnego elementu każdego obozu, jakim był dom dowódcy (*praetorium*). Najprawdopodobniejszym miejscem jest teren pomiędzy domniemaną komendanturą (budynek H) a kurtyną 20. Przestrzeń tę należałoby zatem rozdzielić między dwa budynki: *principia* i *praetorium*. Być może oba budynki miały zbliżoną długość (ok. 25 m). Zarówno usytuowanie komendantury i domu dowódcy jak również proponowana wielkość odpowiadają typowym rozwiązaniom znanym z fortów mieszczących kwatery małych oddziałów pomocniczych, przede wszystkim *numeri*. Nie jest jednak pewne, czy rezydencja ekwickiego dowódcy sił rzymskich na Krymie znajdowała się na terenie cytadeli. Możliwe jest bowiem, iż z jakichś względów, wśród których niebagatelną rolę mógł mieć wspomniany brak miejsca, kwaterował on na terenie miasta. Z podobną sytuacją mamy do czynienia np. w Palmyrze, gdzie *praetorium* w obozie wzniesiono dopiero około 100 lat po budowie samego obozu Dioklecjana.⁵⁸

Faza II (Fig. 4)

Równoczesna przebudowa dotyka w zasadzie wszystkich budynków. Konstrukcje fazy II nie zawsze powtarzają dotychczasowy plan. Szeroko zakrojone prace budowlane zbiegają się prawdopodobnie w czasie z zainstalowaniem się w Chersoniezie nowego garnizonu. Przebudowa wnętrza cytadeli przekracza swą skalą konieczne remonty, jakie powinien przeprowadzić nowo przybyły kontyngent zbrojny. Nawet jeśli przyjąć, że od momentu odejścia stąd poprzedniej załogi minął jakiś czas, to nie powinny mieć miejsca rozległe zniszczenia, które pociągnęły za sobą konieczność odbudowy budynków. Nie wiadomo również nic o zdobyciu Chersonezu bądź tylko jego cytadeli przez jakiegokolwiek przeciwnika. Pewne obserwacje poczynione w trakcie badań w cytadeli i poza samym Chersoniezem wydają się wskazywać na uszkodzenia licznych konstrukcji, przypuszczalnie w następstwie wstrząsów sejsmicznych.⁵⁹ Być może, skutkiem takiej klęski żywiołowej było zniszczenie konstrukcji fazy I. Nową fazę budowlaną poprzedza też niwelacja terenu. Jej śladem jest podniesienie poziomu gruntu, w wyniku czego dolne partie budynków fazy I posłużyły jako fundamenty dla konstrukcji fazy II.

Nowe budynki nie zawsze wpisują się w dotychczasowe regularne rozplanowanie wnętrza cytadeli. Często odbiegają też planem od poprzedzającej je na danym miejscu konstrukcji. Tak jest przede wszystkim w przypadku term (budynek A), gdzie sąsiadujące z basztą XIX pomieszczenia *caldarium* i *tepidarium* w ogóle nie zostały odgruzowane.⁶⁰ Do pozostałej części budynku dobudowano nowy ciąg pomieszczeń. Najprawdopodobniej były to, licząc od kurtyny 18: *caldarium*, *tepidarium* i *frigidarium*. Sądząc z planu musiał też powstać nowy zespół pieców (*praefurnia*).

Odsunięcie nowych term od kurtyny 18 może wskazywać, że właśnie wtedy rozebrano też do ówczesnego poziomu gruntu basztę XIX, być może także uszkodzoną podczas kataklizmu. Pod powierzchnią użytkową znalazły się też przypuszczalnie pozostałości budynku F.

⁵⁶ Inskrypcja odkryta obok budynku B, w warstwach należących do fazy II głosi, że w roku 250 M. Rattus Saturninus, centurion legionu I Italskiego i *praepositus vexillat(ionis) Chersoniss(itanae)*. Na swój koszt odbudował *schola principalium*. Inskrypcja publikowana – Ju. G. VINOGRADOV, V. M. ZUBAR', I. A. ANTONOVA, *Schola principalium v Chersonese*, Numizmatika i epigrafika 16, 1999, p. 71-79

⁵⁷ Autor zamierza zająć się tym problemem w innym miejscu.

⁵⁸ S. P. KOWALSKI, *The Camp of legio I Illyricorum in Palmyra*, Novensia 10, 1998, p. 201-202; *idem*, *The Prefect's House in the Late Roman Legionary Fortress in Palmyra*, EtTrav 18, 1999, p. 162-171

⁵⁹ Takie ślady zaobserwowano również podczas badań sanktuarium Jowisza Dolicheńskiego w Bałakławie, w których autor brał udział. Należy do nich, być może, odchylenie od pionu jednej ze ścian zewnętrznych świątyni; cf. T. SARNOWSKI, O. Ja. SAVELJA, *op.cit.*, fig. 2,2. Pęknięcia murów powstałe w wyniku silnych wstrząsów zauważono także w tzw. „jadrze” baszty Zenona w cytadeli Chersonesu – patrz I. A. ANTONOVA, ChSb 7, 1996, *op.cit.*, p. 119. O datowaniu zniszczeń i skutkach kataklizmu patrz też: I. A. ANTONOVA, in: *Chersones v antičnom mire...*, Sevastopol' 1997, *op.cit.*, p. 8

⁶⁰ Informacja uzyskana podczas rozmowy z I. A. Antonową w lipcu 1999 roku.

Najprawdopodobniej wtedy powstaje po sąsiedzku nowy budynek G. Zarys jego murów przypomina plan świątyni (z *naosem* i *pronaosem*). Pośrednio potwierdzałoby to hipotezę I.A. Antonowej o funkcji okrągłej konstrukcji F, a także propozycję autora dotyczącą kultowego przeznaczenia budynku B w początkowym okresie jego istnienia (faza I). Jest możliwe, że budynek G nawiązywał funkcją do wspomnianych, nie istniejących już, konstrukcji. Kultowe przeznaczenie budynku F zdaje się potwierdzać zbieżność wymiarów i rozplanowania ze świątynią sztandarów w Castellum Dimmidi.⁶¹

W efekcie opisanych powyżej zmian pomiędzy kurtyną 18 a termami i nową świątynią powstał dość duży (jak na rozmiary cytadeli) prostokątny plac o wymiarach ok. 15 x 30 m. Powiększenie i regulacja placu przy kurtynie 18 może mieć związek z prawdopodobną likwidacją forum wojskowego z fazy I (dziedziniec budynku H) gdzie w fazie II powstają małe termy. Mielibyśmy zatem być może do czynienia z przeniesieniem forum na plac pomiędzy kurtyną 18 a świątynią (budynek G).

Przebudowa tej części cytadeli w fazie II musiała się zbiegać w czasie z budową baszty XX, która przejęłaby funkcje baszty XIX i która być może była zarazem wieżą bramną z ciągiem komunikacyjnym na poziomie parteru. Przejście w baszcie lub obok niej łączyłoby cytadelę z portem podobnie jak poprzednia, hipotetyczna brama u stóp baszty XIX.

Wśród bocznych ulic całkowicie zmienia się bieg ciągu komunikacyjnego pomiędzy budynkiem A i B. Staje się on krętą, wąską uliczką pomiędzy nieregularnymi elewacjami wspomnianych budynków.

Całkowicie przebudowany budynek B zajął nowym portykiem część dotychczasowej *via principalis*. Po przeciwnej stronie tej samej ulicy, znajdował się piec (*praeefurnium*) ogrzewający małe termy w budynku H. Z powyższego wynika, że komunikacja wzdłuż *via principalis* w tej fazie straciła na znaczeniu i można było pozwolić sobie na jej zwężenie. W podobny sposób musiała spaść rola furty przy baszcie XVI, gdzie rozbudowany został dom centuriona. Jest jednak znamienne, że przebudowa cytadeli nie naruszyła *via praetoria*.

Z przytoczonych wyżej obserwacji wynikają wnioski dotyczące daleko idących zmian w układzie komunikacyjnym cytadeli. Najpewniej ruch z bramy usytuowanej obok lub w baszcie XX kierował się dwiema drogami: jak dawniej wzdłuż kurtyny 21 oraz nowym ciągiem komu-

nikacyjnym przez plac pomiędzy kurtyną 18 a nowymi termami oraz świątynią i dalej wzdłuż *via praetoria*. Wytyczenie nowej arterii komunikacyjnej wymagało nie tylko rozbiórki baszty XIX i przesunięcia term (budynek A), ale również rezygnacji z odbudowy okrągłej konstrukcji F.

Niezależny dojazd od strony portu do południowo-wschodniej części cytadeli to prawdopodobny powód, dla którego pozwolono sobie na zwężenie *via principalis* przez przesunięcie portyku i budowę pieca dla łaźni.

Kolejnym miejscem gdzie dochodzi do zakłócenia dotychczasowej regularności jest budynek H. W fazie II powstają na dziedzińcu małe termy. Być może, ma to związek ze zmianą funkcji całego kompleksu lub jego części, na co wydaje się też wskazywać bieg jednej z nowych ścian działowych – w poprzek piwnicy z poprzedniej fazy.⁶² Być może, dopiero teraz komendant garnizonu postanawia przenieść się na teren cytadeli i stąd potrzeba znalezienia dlań odpowiedniej siedziby. W celu zaadaptowania istniejącego obiektu (po komendanturze?) m.in. dobudowuje się na dziedzińcu małe termy.⁶³

Rodzi się oczywiście pytanie, co stałoby się z komendanturą? Moim zdaniem biura komendantury zostały przeniesione do odbudowanego budynku B. Nowy układ pomieszczeń w jego wnętrzu nie ma już nic wspólnego z poprzednim rozplanowaniem, które sugerowało funkcje sakralne. Kaplica sztandarów znalazłaby się w nowym budynku G. Pomysł ten opiera się na wspomnianym podobieństwie rzeczonyj konstrukcji do świątyni sztandarów w Castellum Dimmidi.

Powyższa koncepcja nie jest oczywiście pozbawiona słabych punktów. Należało by się jeszcze zastanowić m.in. nad racją bytu kilku obiektów kultowych współistniejących w cytadeli w poprzedniej fazie. Chodzi mianowicie o: świątynię na podium (budynek B), świątynię sztandarów w *principia* (część budynku H) i ołtarz/świątynię F. Mimo, iż najczęściej w miejscach stacjonowania wojsk rzymskich nie mamy do czynienia z wielością miejsc kultu w obozie, to jednak są znane dość liczne wyjątki. Sytuacja taka ma miejsce m.in. w przypadku stacjonowania Rzymian w organizmach miejskich o tradycji hellenistycznej we wschodnich prowincjach cesarstwa. Jako przykład może tu posłużyć świątynia Allat w palmyreńskim obozie Dioklecjana, której miejsce zajmuje później częściowo *praetorium*.⁶⁴ Kolejnym miastem, w którym architekturze wojskowej towarzyszy świątynia, inna niż kaplica sztandarów, jest Dura Europos.⁶⁵

⁶¹ G. PICARD, *op.cit.*, fig. 11 i 12

⁶² I.A. ANTONOVA, in: *Archeologičeskie issledovanija v Krymu. 1994 god*, Simferopol' 1995, *op.cit.*, p. 24

⁶³ Najbliższą analogię dla „term komendanta” z chersoneskiej cytadeli stanowi budynek łaźien z datowanej na IV w. n.e. pierwszej fazy fortu w Jatrus (Krivina we współczesnej Bułgarii) –

patrz m.in.: R. IVANOV, *Das römische Verteidigungssystem an der unteren Donau zwischen Durticum und Durostorum (Bulgarien) von Augustus bis Maurikios* [BerRGK 78], 1997, fig. 36, 39

⁶⁴ S.P. KOWALSKI, *op.cit.*, 1998, p. 201-202; *idem*, *op.cit.*, 1999, p. 162-171

⁶⁵ B. ISAAC, *The Limits of Empire*, Oxford 1990, fig. 2

Faza III (Fig. 5)

Przesłanki do odtworzenia planu zabudowy, a tym bardziej funkcji poszczególnych obiektów w tej fazie są niestety bardzo nikłe. Wielokrotne remonty dużych term (A) i domu centuriona (E) sugerują długie trwanie budynków.

Termy (budynek A) w tej fazie znacznie zmniejszono. Zajmowały one tylko pomieszczenie wcześniejszego dużego basenu o absydowej formie jednej ze ścian (*frigidarium*).⁶⁶ Jeśli wierzyć sugestii I.A. Antonowej co do mniejszej powierzchni użytkowej omawianej budowli, to może to pośrednio wskazywać na ograniczenie liczebności stacjonującego ówczesnie garnizonu.

Przebudowy obserwowane także w pomieszczeniach małych term mogą mieć związek z dalszymi zmianami w organizacji budynku H. Wychodzący z łaźni kanał ściekowy, trudny do datowania, przecina teren, na którym wcześniej znajdował się budynek B.⁶⁷ Z tego okresu pochodzą także zachowane pozostałości kurtyny 21 z dwuprzelotową bramą.⁶⁸

Oprócz stosunkowo licznych informacji dotyczących okresu od połowy II do końca III w. n.e. dysponujemy kilkoma ustaleniami mniejszej wagi odnoszącymi się do czasów tak wcześniejszych jak i późniejszych. Chodzi jednak o ślady nieliczne i trudne do powiązania w jedną całość.

Do reliktyw zasługujących na uwagę należą dwa pomieszczenia poprzedzające fazę I budynku E. Wczesne datowanie tych fragmentów murów opiera się na znalezieniu w związanych z nimi warstwach monety chersoneskiej z 1. połowy I w. n.e. Być może, należałoby łączyć ten fakt z pojedynczymi znaleziskami dachówek ze stemplami LEGVMAC i VEXLEV. Stanowią one najprawdopodobniej ślad stacjonowania na terenie cytadeli oddziału złożonego z żołnierzy legionu V Macedońskiego.⁶⁹ Dachówki można datować na okres panowania Trajana lub Antonina Piusa tj. (101-106 do 168).⁷⁰

Skromność pozostałości wczesnego etapu stacjonowania rzymskiego wojska na terenie cytadeli Chersonezu należy najprawdopodobniej tłumaczyć dużą aktywnością budowlaną kolejnych weksylacji instalujących się tu w 2. połowie II w. n.e. i w III w. n.e. Aktywności tej towarzyszą rozległe prace niwelacyjne, które miały doprowadzić do usunięcia pozostałości wcześniejszej zabudowy cytadeli.

Podsumowanie

Szereg pozostałości zabudowań, odkrytych na terenie cytadeli w Chersonesie, jest przez badaczy datowana na okres rzymski. Autor proponuje ich podział na fazy:

Faza 0 (I - 1. połowa II w. n.e.), faza I (2. połowa II - 1. ćwierćwiecze III w. n.e.), faza II (2. ćwierćwiecze III - koniec III w. n.e.), faza III (przełom III i IV w. n.e.).⁷¹ Dwie z nich: I i II, których pozostałości są najlepiej zachowane, rozdziela wyraźny horyzont zniszczeń (być może skutek trzęsienia ziemi). Nowe konstrukcje były wznoszone z poziomu o ok. 0,5 m. wyższego niż poprzednio. Mimo to duża ich część powtarza wcześniejszy plan.

Autor opierając się na analogiach z terenów *Imperium Romanum* przypisuje kolejnym fazom budynków prawdopodobne funkcje:

- budynek A – termy,
- budynek B – świątynia (faza I), pomieszczenia biurowe (faza II),
- budynki C i D – baraki koszarowe,
- budynek E – dom centuriona,
- budynek F – ołtarz okrągły lub mała świątynia,
- budynek G – świątynia, być może świątynia sztandarów,
- budynek H: *principia* (faza I), *praetorium*, w tym termy komendanta garnizonu (faza II), być może zwykłe termy garnizonowe (faza III).

Przedstawione w tekście propozycje dotyczą także komunikacji cytadeli z miastem i portem oraz sieci ulic wewnątrz umocnienia. Ulica biegnąca od furty w kurtynie 18 muru obronnego do budynku H to *via praetoria*, ulica prostopadła położona pomiędzy budynkiem H a budynkami B, C i D to *via principalis*.

W fazie I komunikacja z miastem odbywała się przez furkę w kurtynie 18 i hipotetyczną bramę u stóp baszty XIX. W fazie II brama lub furka powstaje, w lub obok nowej baszty XX, też w kurtynie 18. W fazie III wzniesiona zostaje brama pośrodku kurtyny 21 tj. od strony Zatoki Kwarantann. Przez cały czas swą funkcję utrzymuje jednak furka w kurtynie 18.

Podsumowując powyższe obserwacje należy podkreślić, iż rzymska obecność wojskowa na terenie Chersonezu doprowadziła do zagospodarowania wnętrza cytadeli w sposób zgodny z wymaganiami i standardami

⁶⁶ Informacja uzyskana od I.A. Antonowej w lipcu 1999 roku.

⁶⁷ I.A. ANTONOVA, in: *Acheologičeskie issledovanija v Krymu. 1994 god*, Simferopol' 1995, *op.cit.*, p. 24

⁶⁸ Podstawa datowania – patrz tekst na stronie 10 i przypis 40

⁶⁹ O stemplach legionu V Macedońskiego na dachówkach z cytadeli patrz: I.A. ANTONOVA, D.A. KOSTROMIČEV, *Latinskie klejma na stroitel'noj keramike iz Chersonesa*, in:

T. SARNOWSKI, O.Ja. SAVELJA, *op.cit.*, p. 217, p. 223, fig. 1 – podstawa datowania stempli legionu V Macedońskiego w Chersonesie; Porównaj też nagrobek żołnierza legionu V Macedońskiego – IOSPE IV 121 = IOSPE I² 549 = Solomonik 21.

⁷⁰ T. SARNOWSKI, in: T. SARNOWSKI, O.Ja. SAVELJA, *op.cit.*, p. 223, fig. 1

⁷¹ Na temat przyczyn wyróżnienia fazy 0 – patrz wyżej przypis 23

przyjętymi w obozach legionowych i fortach oddziałów pomocniczych na całym terenie cesarstwa rzymskiego. Ograniczeniem narzuconym przez stacjonowanie w obrębie istniejącego od dawna greckiego organizmu miejskiego były fortyfikacje. Ich forma nie pozostała bez wpływu na kształt niektórych elementów zabudowy wewnętrznej i legła u podstaw odchyleń od typowego planu, jaki zrealizowano by w przypadku wznoszenia od podstaw instalacji wojskowej na niezabudowanym wcześniej terenie.

Pierwsze nikłe ślady rzymskiej obecności wojskowej na terenie cytadeli Chersonesu należy prawdopodobnie wiązać z krótkotrwałym stacjonowaniem żołnierzy legionu V Macedońskiego. Miało by to miejsce w II w. n.e. przed ok. 168 r. Regularne rozplanowanie wnętrza, którego ślady zachowały się do naszych czasów, cytadela zawdzięcza prawdopodobnie pobytowi oddziału o nazwie *vexillatio exercitus Moesiae inferioris*, który stacjonował w Chersonesie w drugiej połowie II w. n.e. Kolejny garnizon należał chyba do weksyllacji przysłanej na przełomie II/III w. n.e. przez legion XI Klaudyjski.⁷² W tym okresie utrzymano dotychczasowe rozplanowanie, i, w większości,

także funkcję poszczególnych obiektów. Prowadzono jedynie prace remontowe. Wyjście tych wojsk należy przypuszczalnie datować na schyłek rządów Aleksandra Sewera. (222-235 r. n.e.).⁷³ Zapewne mniej więcej w tym samym czasie doszło do poważnych zniszczeń wewnątrz cytadeli spowodowanych trzęsieniem ziemi. Nowy garnizon dokonał odbudowy tylko częściowo nawiązując do poprzedniego planu architektonicznego. Miało to miejsce w połowie III w. n.e.⁷⁴ Jednak wiele wskazuje na to, że szereg budynków zmieniło wówczas nie tylko rozmiary i rozplanowanie ale i funkcje.⁷⁵ Budynek B – ze świątyni stał się, być może, zespołem pomieszczeń administracyjnych, a budynek H – z *principia* przekształcono prawdopodobnie w *praetorium*. Początek tetrarchii przynosi kolejne głębokie zmiany. Następuje likwidacja baraków i domu centuriona (budynek E) oraz drastyczne zmniejszenie powierzchni dużych term. Nieco wcześniej przestaje istnieć budynek biurowy B. Wszystkie te przekształcenia wydają się wskazywać na poważne zmniejszenie liczebności garnizonu stacjonującego na stałe w cytadeli.

Skróty tytułów czasopism i częściej cytowanych wydawnictw zwartych i seryjnych

AO	– Archeologičeskie Otkrytija
ChSb	– Chersonesskij Sbornik
IAK	– Izvestija Imperatorskoj Archeologičeskoj Kommissii
IOSPE	– Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini
OAK	– Otčet' Imperatorskoj Archeologičeskoj Kommissii
SChM	– Soobščenijs Chersonesskogo Muzeja
İMVD	– Žurnal Ministerstva Vnutrennych Del

⁷² O chronologii stacjonowania oddziałów rzymskich w Chersonesie patrz V.M. ZUBAR', *op.cit.*, 1994, p. 50-55

⁷³ Podstawa datowania patrz wyżej przyp. 31

⁷⁴ Podstawa datowania patrz wyżej przyp. 34 i 56

⁷⁵ O aktywności budowlanej w cytadeli w tym okresie patrz wyżej przyp. 56

Цитадель Херсонеса Таврического в римскую эпоху – попытка реконструкции застройки

Содержание

Юго-восточный участок укреплений Херсонеса Таврического, расположенный у берега Карантинной бухты, занимает так называемая цитадель. Археологические исследования территории херсонесской цитадели продолжаются более 100 лет. До сих пор раскрыто свыше 70% накопившихся за многие столетия культурных отложений. В ходе этих работ во многих местах раскрыты многочисленные остатки зданий, а также культурные слои и связанные с ними движимые находки датированные первыми веками нашей эры.

Сохранившиеся архитектурные остатки, а также латинские надписи и клейма на строительной керамике из цитадели являются доказательством размещения в этой части города гарнизона, в составе которого находились военнослужащие римских легионов. Римские солдаты, сменяющих друг друга векиллиций, происходили из состава разных легионов, принадлежащих войскам провинции Нижняя Мезия (современная северная Болгария).

Количество публикаций, посвященных херсонесской цитадели весьма незначительное. К сожалению, до сих пор не располагаем общим планом всех открытых архитектурных остатков. Опубликованы только планы отдельных зданий. В настоящей статье и в приложенных планах представлена периодизация внутренней застройки цитадели.

Автором выделены следующие периоды: «0» (I - 1-ая половина II в. н.э.), I (2-ая половина II - 1-ая четверть III в. н.э.), II (2-ая четверть III - конец III в. н.э.), III (перелом III и IV в. н.э.).

Периоды I и II, остатки которых сохранились лучше всех, разделяет горизонт разрушений. Вероятно, мы имеем дело со следами землетрясения. Новые конструкции II-го периода были воздвигнуты на уровне 0,5 м выше предыдущего. Несмотря на это часть новых построек повторяет план более ранних зданий.

Используя в качестве аналогий главным образом планы внутренней застройки римских лагерей автор предлагает следующую идентификацию зданий римского времени в цитадели Херсонеса:

- здание А – баня,
- здание В – святилище (период I), административные помещения векиллиций (период II),
- здание С и D – бараки казарм,
- здание Е – дом центуриона,
- здание F – круглый алтарь, либо маленькое святилище,
- здание G – святилище (может быть святилище штандартов),
- здание H – *principia* (период I), *praetorium* в пределах которого находилась баня командира гарнизона (период II), может быть общие термы (период III).

В статье также предложена идентификация главных улиц как внутри цитадели, так и реконструкция схемы сообщений цитадели с городом и портом.

Перевод – Л.А. Ковалевская